

ԷՄԻԼ ԶՕԼԱՆ ԵՒ ՆԱՏՈՒՐԱԼԻԶՄԸ *)

Ֆրանսիական ազգին միշտ յատուկ է եղել հասարակական բնույթը և բնական դէպքից հանել ամենախաղաղ հետեւումները և ընդհանրացումների ընդունակ մարմին հզոր կարողութեամբ հասնել փիլիսոփայական-բարոյական խորիմաստ ու կենսական եզրակացութիւնների Այդպիսի դէպքերից մէկն եղաւ Դրեյֆուսի գործը, մի զուտ դատական գործ, որով սակայն ամբողջ աշխարհն զբաղուեց և որի բազմապիսի հետեւումները դեռ մինչեւ այսօր շարունակոււմ են յուզել ոչ միայն Ֆրանսիայի հասարակական կեանքը, այլ և անցնելով նրա սահմաններից հարեւան երկրներում նման յուզումներ են առաջ բերում:

Տարիների ընթացքում ֆրանսիական բուրժուա հասարակութեան ծոցում բուն գրած արտերի, մութ գործողութիւնների մի մահաբեր կուտակումն էր, որի վրայից Դրեյֆուսի գործը եկաւ յետ քաշելու փայլուն քողը, մի պայար, որի մէջ նա մինեց սուր նշարակելու Հասարական այդ խաղաղ երեւոյթի մէջ Զօլան այնպիսի մեծ դեր է խաղացել, որ նրա բարոյական պատկերն ամբողջացնելու համար անկարելի է լուսթեան տալ այդ մեծ խնդրի ծագումը և նրա յաջորդական զարգացման գլխաւոր մօմենտներն ու հետեւումները:

• •

Էմիլ Զօլան և Նատուրալիզմը՝ վերնագրի տակ գուցէ տարօրինակ համարուի խօսել մեծ գրողի վերջին տարիների կեանքի ազմիլայոյզ չրջանի մասին, բայց բանն այն է, որ այդ ժամանակ էլ Զօլան հաւատարիմ մնաց իր Նատուրալիստական ուղղութեանը, որ պահանջում էր ամենից առաջ նշմարտութիւնը ամեն տեղ և ամեն բանում անկախ տիրող հասկացո-

*) Շարուն. տեւ. «Մուրմ» N. 10.

դուժբիւններից, իշխող մօրալի պահանջներից, ազգային փափկանկատուններից: Այստեղ էլ նա մնաց, եթէ կարելի է այսպէս ասել, նատուրալիստօրէն ճշմարտութեան զինուոր: Աւելորդ է այստեղ վերստին ներկայացնել Դրէյֆուսի գործը՝ հռչակաւոր L'affaire-ը, մանրամասնաբար. դա այնքան յայտնի է արդէն: Հարցը մօտաւորապէս հետեւեալն էր: Դատապարտուած էր մի սպա յանցանքներից վատագոյնի՝ դաւաճանութեան համար: Ամբողջ Ֆրանսիան գտնուում էր այդ դատն արդար, Զօլան գտաւ անարգար. անտագոնիզմը զարհուրելի էր, մի մարդ՝ մի ամբողջ ազգի դէմ: Երեք հզօր դասակարգերի՝ կղերականութեան, բուրժուազիայի և զինուորականութեան ներկայացուցիչներն ընդունեցին մարտահրաւէրը, որ Զօլան ձգեց նրանց իր ութ J'accuse-ներով:

«Ես չեմ ճանաչում այն մարդկանց, ասում էր Զօլան, որոնց մեղադրում եմ, նրանց երբ չեմ էլ տեսել, ես նրանց դէմ չունեմ ոչ քէն, ոչ ատելութիւն... Ես միայն մի հատիկ բուռն տենչ ունեմ, լոյսի տենչը և այն յանուն մարդկութեան, որ այնքան տառապել է և որ իրաւունք ունի երջանիկ լինել: Իմ կրակոտ բողոքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իմ հոգու ճիչը: Թող սիրտ անեն ինձ դատարանի առաջ հանել, և թող քննութիւնը տեղի ունենայ օրը ցերեկով»:

Ո՞վ ունէր իր հետ Զօլան. համարեա ոչ ոք, հազիւ մի քանի սօցիալիստներ. սրանցից մնացածները գտնուում էին, թէ չ'արժէ Դրէյֆուսով զբաղուել, որովհետեւ նա մի բուրժուա է, Զօլան նրանց պատասխանում էր՝ նա մի մարդ է:

Եւ Զօլան մեն մենակ մի ամբողջ ժողովրդի, նրա հզօր դասակարգերի դէմ գլուխը չը կախեց, չը չիկնեց: Ամբողջ նրա վրայ քարեր էր նետում ճչալով՝ Zola à la potence. Կուրուցած դատարանը նրան սկզբում լսել չէր կամենում և անողորմ էր. մոլորուած երիտասարդութիւնը, քաղաքական փառիսեցութեամբ խաբուած ուսանողութիւնն անգամ մոռնում էր նրա լուսամուտների տակ բռունցքները սղմած. բանակը մոմբում էր, շատերն սպառնում էին Զօլային Սենա դետում խնդգել, բայց նա շարունակում էր աղաղակել ամբողջ աշխարհի առաջ՝ «La vérité, toute la vérité!» ճշմարտութիւնը, ամբողջ ճշմարտութիւնը. կրակոտ զիմումներով, նամակներով ու կոչերով նա աշխատում էր ստանալ խղճերի մէջ արդարութեան և ճշմարտութեան կայծը վառել, և մոլորուած հոգիներին իր դատի բոլոր վեհութիւնը պարզել:

«Ո՞ր էք գնում դուք ո՞վ երիտասարդներ, ասում էր Զօլան իր Lettre a la jeunesse-ում, ո՞ր էք գնում, ուսանողներ,

գուք որ խմբերով վազում էք փողոցներում շանուն ևնք զայ-
րոյքի և ևնք ոգևորութեան ցոյցեր անելով։ ևնք վրդապետած
խղճի ազատակէր բարձրացնելու անյաղթելի պահանջից մզուած...
գնում էք զուք արդեօք ուղղելու մի հասարակական անար-
գարութիւն։ ևնք թոթաուն երիտասարդութեան բողոքը գնելով
կշեռքի անհաւասար թաթի մէջ, ուր այնպէս խաբերայորէն
ձգուած են երջանիկների և այս աշխարհի խորթ զաւակների
բազղը։

—Ոչ, ոչ, մենք գնում ենք անարդելու մի մարդ, պատաս-
խանում էք Զօլան նրանց կողմից, մի ձերունի, որ աշխատան-
քի և շիտակ ընթացքի մի երկար կեանքից յետոյ երեւակայել է,
թէ նա կարող է անսպասիւ կերպով պաշտպանել մի ազնիւ
դատ, ցանկանալ որ լոյսը յայտնուի, որ մի սխալ ուղղուի,
նոյն-իսկ Ֆրանսիայի պատուի համար։ Երիտասարդութիւն, ե-
րիտասարդութիւն, արդարադատութեանը եզիր կանակից...
աղնիւ և մարդասէր եղիր, ո՛վ, եթէ ոչ դու պիտի փորձես վսեմ
արկածը ձգուելով մի արդար և վսեմ դատի մէջ, զէմ գնելով
մի ամբողջ ժողովրդի՝ արդարութեան իղէլի անունով։ Պատ-
մութեան մէջ չը տեսնուած օրեր էին, մի հատիկ մարդ, մի
ձերունի, մի ամբողջ ժողովրդի զէմ, դա մի զարհուրելի մե-
նամարտ էր, որ տեսնց ամբողջ երկու տարի տակն ու վրայ
անելով ամբողջ Ֆրանսիան, հեի՛ն պահելով ամբողջ աշխարհը,
և վերջ ի վերջոյ յաղթանակողը Զօլան եղաւ, ի պատիւ այդ
Մեծ Ֆրանսիայի, որի արդարասէր խիղճը կարող է մթազնել,
բայց բթմնալ ու մեռնել՝ երբէք՝ Բեննի դատը, Դրէյֆուսի զէմ
արձակած իր դատապարտող վճռով անդամ մի հերքումն եղաւ
նախորդ անարդար վճռի, նա վկայեց միեւնոյն ժամանակ Զօ-
լայի պաշտպանած գործի բոլոր ճշմարտութիւնը։



Այս բոլորից յետոյ այնուամենայնիւ ինքն ըստ ինքեան
հարց է ծագում, թէ իսկապէս ինչո՞ւմն է կայանում Զօլայի կա-
տարած գործի մեծութիւնը, ո՞ւր պիտի վնասուի այդ ահագին,
համաշխարհային հետաքրքրութեան և ազմուկի աղբիւրը, որ
պատճառեց L'affaire-ը։

Մի մարդ դատապարտուած էր անարդար կերպով, Զօլան
իր անունով, իր զօրեղ գրչով օժանդակեց, որ նրա անմեղու-
թիւնն ապացուցուի, որ նա ազատուի, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս
Վօլտերը 18-դ դարում ապացուցեց մի այլ անմեղ դատապար-
տուածի՝ Ժան-Կալասի անմեղութիւնը։ Եւ ինչ տարբերութիւն
կայ Զօլայի արածի և այն մարդու վարմունքի մէջ, որ տեսնե-

լով մի ուրիշին գետի մէջ խեղտուելիս շտապում է չուան է ձգում և նրան հանում է ջրից, Թէ մէկ և թէ միւս գէպքում հարցը մի մարդի, մի կեանքի փրկութեան մասին չէ, ինչու ուրեմն մէկի շուրջն այսքան աղմուկ, այսքան իրարանցում, այսպիսի համաշխարհային հետաքրքրութիւն։ Ահա այս հարցերին մենք կ'աշխատենք պատասխանել, և դրանով էլ միաժամանակ կը պարզուի Զօլայի կատարած դերի բոլոր մեծութիւնը։

Մարդկային հասարակական կեանքում շատ անգամ ամենանշան երեւոյթներ պատճառ են դառնում ամենախոշոր ցնչումների իրանց անսպասելի հետեւանքներով։ Մի որեւէ գէպք, որ ինքն ըստ ինքեան միանգամայն աննշան է, որ յայտնի իրականութեան երեւոյթների շղթայից դուրս՝ համարեա ոչ մի առանձին հասարակական կարեւորութիւն չունի, յանկարծ երեւան է զալիս այնպիսի պայմաններում, ծագում է առնում այնպիսի պատճառներից, կապուած է լինում այնպիսի գործօնների հետ, որ դառնում է մի տեսակ ազդանշան, մի մարտահրաէր տիրող այս կամ այն կացութեան հետ։ Առանձին մի երեւոյթ, մի գէպք, որի ընդհանրացումը (généralisation) տրամաբանօրէն հնարաւոր է ու ճշմարտապատում, որ մի տեսակ սինտեզ է բաղմամբիւ այլ նման երեւոյթների, միշտ ընդունակ է լայն ծաւալով չարժուան առաջ բերել և հասարակական ամբողջ կազմի հիմքերը ցնցել։ Դրէյֆիւսի դործը այդ տեսակի մի գէպք էր, որ Ֆրանսիայի ժամանակակից հասարակութեան ամբողջ ցանցի մէջ էր խճճուած, և նրան ձեռք տուողը միաժամանակ և ճակատագրապէս դիպչում էր իշխող մօրալին, դասակարգային զանազան շահերին, ընթացիկ հասկացողութիւններին, ազգային աւանդութիւններին։

Անշուշտ Զօլան շատ լաւ գիտէր այդ ինդրի առաջնակարգ հասարակական նշանակութիւնը և նրանից սպասելիք հետեւանքները, երբ վճռեց թողնել իր գրողի աշխատանոցը և հրապարակ նետուել՝ կարտի վրայ դնելով իր ամբողջ կեանքը, բարի անունը, պատիւը և յանձն առնել այնքան տանջանքներ, այնքան հալածանքներ։

Բեննի զինուորական դատարանի վճռից յետոյ, որով ինչպէս յայտնի է Դրէյֆիւս կանխամտածուած կերպով, դատական կեղծիքներով տասն տարով կրկին դատապարտուեց, Զօլան «Le cinquième acte» (հինգերորդ գործողութիւն) վերնադրով մի յօդուած հրատարակեց այդ անսպասելի վճռի գէմ, որը, ինչպէս նա իրաւացի կերպով նկատեց, արդարադատութիւն չէր, այլ մի տեսակ փախուստ ճշմարտութիւնը չտեսլու և զինուորական դատա-

բանը վարկազուրկ չանելու համար Այդ նշանաւոր յաղաժաժի Զօլան կատարուած փաստը, Բեննի գաւազնիւրը համարուի է դրամայի չորրորդ գործողութիւն, բայց որովհետեւ Ֆրանսիական դրամաները միշտ հինգ գործողութիւնից են լինում, Զօլան հարցնում է. «Բեննի գաւառաւորը չորրորդ գործողութիւնն է, Տէր Աստուած, բացականչում է նա, որը կը լինի հինգերորդը, որպիսի ցուերից, որպիսի նոր տանջանքներից նա կազմուած պիտի լինի... որովհետեւ պարզ է, որ անմեղը չի կարող երկու անգամ գաւառաւորուել և որ մի այդպիսի լուծումը կարող է մարել արեգակը և սաքի՝ հանել ժողովուրդները: Հինգերորդ գործողութիւն տանելով Զօլան հասկանում էր Դրէյֆուսի վերջնական արդարացումը, այսպէս ասած նրա rehabilitation-ը, մի բան որ կարող է տեղի ունենալ, և որին հաւատում են շատ դրէյֆիսականներ, բայց իսկապէս կարելի է տեսլ, որ այժմ արդէն այդ հինգերորդ գործողութիւնն սկսուած է Ֆրանսիայում և դա Դրէյֆուսի վերջնական արդարացումը չէ, — նա բարոյապէս արդար է ճանաչուած ամբողջ աշխարհից — այլ այն առաջնակարգ հասարակական պրոբլեմների լուծումը, որոնց առաջ մղեց L'affaire-ը, և որոնք այնպէս տակն ու վրայ են տնում ֆրանսիական ժողովրդի ներքին կեանքը:



Ծնորհիւ Զօլայի Դրէյֆուսի գործը հրապարակ հանեց մի ամբողջ կոալիցիա հակադեմոկրատիական, հակահանրապետական ոյժերի բաղկացած պահպանողական Ֆրանսիայի բոլոր ֆրակցիաներից: Դուրս եկաւ, որ նացիոնալիստ, անտիսեմիտ, կղերական, արքայական անունների տակ գործող կուսակցութիւններն իրանց ուրոյն ու անկախ գործունէութեան տակ թաղցնում են տիրող բեժիմի դէմ, մեծ յեղափոխութեան պրինցիպների դէմ, «Լաբրի և քաղաքացու իրաւունքների» դէմ մի կադմակերպուած ամբողջութիւն, որ իր ահազին ճիւղաւորութիւններով, ինչպէս մի հազարգլխեան հիդրա մօտ է խեղդելու այն բոլորը, ինչ երրորդ հանրապետութիւնը ձեռք է բերել այնքան զոհաբերութիւններով, այնքան դառն փորձերից յետոյ: Յայտնուեց, որ կղերականութիւնը, պահպանողականութեան այդ կազմակերպուած բանակը, ազատ մտքի, դեմոկրատիայի այդ անձանձիր ու եռանդուն տիպոյեանը իր ձեռքի տակ եղած ահազին նիւթական և բարոյական միջոցներով աշխատում է թունաւորել նոր սերնդի մարերը և էլի մի անգամ «Եկեղեցիներ 2» պատրաստել:

Այս յայտնութիւնը Դրէյֆուսի գործի ուրեմն և անուղղակի

կերպով Զօլայի և իր մարդակիցների ամենախոշոր ծառայութիւնը եղաւ Երրորդ հանրապետութեանը, Կարելի է ասել, որ Լուքէի ընտրութիւնը, Վալդէկ-Րուսսօի «հանրապետական պաշտպանութեան մինիստրութիւնը», նրան հետեւող բարձրագոյն դատարանի վճռով նաչրինալիստ—անտիսեմիտներին աքսորելը, կղերականութեան դէմ սկսած շարժումը, կրօնական միաբանութիւններին վերաբերեալ օրինագիծը, զօրքի բարձր ղեկավարների դէմ ձեռք առած միջոցները ամենասերտ առնչութիւն ունին Դրէյֆիւսի գործի հետ, նրանից ծագում առած, նրանից մղումն ստացած խոշոր հասարակական երևոյթներ 'են, Զօլայի ակնարկած դրամայի հինգերորդ գործողութեան բազմապիսի յեղեղումներն են: Կոմբի բաղիկալ մինիստրութիւնը շարունակում է ամենաանողորմ վճռականութեամբ այն, ինչ սկըսել է իր նախորդը: Յետադիմական, մութ, վնասակար ոյժերի մի կատարեալ ջախջախումն է կատարւում այսօրուայ Ֆրանսիայում, զտելու, մաքրելու մի ամբողջ հետեւողական ծրագիր է իրագործւում, հանրապետական-դեմոկրատիկական կարգերի վերջնական հաստատութեան, կատարեալ յաղթանակի համար: Ահա թէ ինչ հետեւանքներ ունեցաւ Դրէյֆիւսի գործը Ֆրանսիայի համար, և ահա թէ ուր պիտի փնտռել այդ հարցին տուած առաջնակարգ կարեւորութիւնը:

Զօլան իր օրինակով Վօլտէրից յետոյ եկաւ բողոքելու գիտական այն չոր, Կարելի է ասել, անսիրտ միակողմանիութեան դէմ, որ թոյլ է տալիս այս կամ այն գիտականին, գրողին, մտածողին, փակուել իր կարէնետում, խուլ մնալ զբօսից լսուող ձայների առաջ, չը տեսնել իր շուրջը կատարուածները և այս բոլորը դարձեալ յանուն գիտութեան, յանուն իբր թէ մարդկութեան ապագայ գերագոյն շահերի: Զօլան ցոյց տուեց, որ դէպքեր կան, խոշոր շարիքներ կան կեանքի, երբ ոչ ոք չը պէտք է լռի, չէ կարող լռել առանց մարդկութեան դէմ յանցանք, *Lèse humanité* գործելու: Ապագայ դրախտը ոչինչ չարժէ, երբ նրա պատրաստողները արհամարհում են ժամանակակից, ցաւերն ու արցունքները:

*
**

Թէ որքան մեծ է Զօլայի տուած հարուածը Ֆրանսիայի յետադիմական ոյժերին, թէ ինչքան խոշոր եղաւ նրա առաջ բերած աւերիչ ցնցումը պահպանողական բանակի շարքերում, ապացուցանում է այն ստորացուցիչ, այն ամօթալի կատաղութիւնը, որ նաչրինալիստների օրգանները թափեցին նրա դագաղի շուրջը:

Զորս-հինգ տարի կուտակուած մազն ու թոյն էր. որ թշնամիներն չտապնէին դուրս թափել այն մարդու մահուան առթիւ, որ երեսուն տարուայ ընթացքում Յրանտաշի մարմնի վրայ նրանց մեւացրած պաշարի մէջ իր սուր նշարակն էր կտիւել իր յանգուգն J'accuse-ներով Ան թէ Բնչ էր գրում պահպանողական «Libre Parole»-ում անտիսեմիտ Դրիւմոն. լ'ժմ կեանքի ամենապարարիչ ազաւորութիւններից մէկն եղաւ Զօլայի մահուան լուրը... ամբոխներն ապականող այս մարդու մասնակցութիւնը Դրէյֆիւսի գործում առելութեան փոխեց այն հակաթութիւնը, որ մաքուր բնաւորութիւնները զգում էին զէպի այս ազանգութիւններ կազապարողը... Նա միայն մի անգամ է թողել իր աշխատանքները և այն մի գարշելի դաւաճան պաշտպանելու համար... և այն ժամին, երբ ամեն կողմ ծնւում են հեծեմանքներն ու հառաւանքները այն սուրբ ազգիկներ (քոչրերը) որոնց չարտում են փողոց, մարդիկ գնում են պատուելու թաղումը այն անձի, որ ցաւի մէջ միայն տիրութիւն և յուսահատութիւն տեսաւ:

Մի ուրիշ պահպանողական թերթ Gaulois-ն գրում էր Զօլայի մահուան առթիւ. «Նա մեզ շատ շարիք պատճառեց և պատմութեան մէջ, եթէ միայն նա այնտեղ ընկնի, նա կը նկատուի որպէս կարապետ այն վատ մարդկանց, որոնք մեզ կառաւարում են այսօր»:

Բայց Բնչ արժէք ունեն այսպիսի անարգ փրաւորանքները այն հոյակապ տեսարանի առաջ, որ ներկայացրեց Զօլայի յուղարկաւորութիւնը Աշխատաւորների, կեանքի անողորմ զժաւորութիւնների ծանր բնո՞ւ իրանց ուսին կրողների, ինչպէս նրանց վիճակով զրաղուած բոլոր ագնիւ գլուխների մի անագին բազմութիւն, հարիւր հազարի համնող մի ամբոխ հետեւում էր պատկերի ղէզերի մէջ կորած այն սգակապին, որ տանում էր «Ժերմինայիւ», «Աշխատանքի», «Բեղմնաւորութեան», «Ծննդաւորութեան» հեղինակի դիակը Այդ յուղարկաւորութիւնը իսկապէս աշխատաւորների, արդարութեան և ճշմարտութեան ծարաւիների մի տուն է եղել, մի յաղթանակի իրաւունք ունէր Ժօրես երբ գրում էր. «Դեռ Ժերմինայը գրելիս, Զօլային երեւայ պրօլետարիան, որպէս մի մեծ ոյժ, մտայլ ու խորը, որ պիտի բարձրանար կամայ-կամայ և տեղ գրաւէր լոյսի առաջ: Եւ այժմ նա փնտռում էր «Աշխատանքի» և «Ծննդաւորութեան» մէջ և թէ ինչպէս այս նոր և անսահման ոյժը կարող կը լինի կազմակերպուել առանց միեւնոյն տեղում ստեղծուել և պահպանել նոր կարգերում կեանքի շարժունութիւնը և աշխոյժը: Մեծ և պնդակազմ աշխատաւորը դաւաճան մահու հա-

բուսածն ստացաւ, նախ քան նա կը կարողանար վերջացնել իր ամբողջ գործը: Նա չի տեսնի արդարադատութեան կատարածը, որ նա չէր դադարում յուսալ և ճշմարտութեան դրաման, որի մէջ նա եղաւ մի հզօր գործող, սպասում է դեռ, ինչպէս ինքն ասում էր, «վերջին գործողութեանը»:

Եւ բոլոր նրանք, որոնք վսեմ հաւատն ունեն ղէպի արդարութեան և ճշմարտութեան յաղթանակը, բոլոր նրանք, որոնք աշխատանքի նուիրագործող խորհուրդը գիտեն, գլխակոր և տխուր պատկառանքով հետեւում էին մեծ քաղաքացու աճիւնին ղէպի նրա յաւիտենական բնակարանը: Այնտեղ, մահուան հովանու ներքոյ, որ լռեցնում է կրքերը, և իրերի ու երեւոյթների վրայից յետ է քաշում արուեստականութեան, չարամտութեան, նախանձի, կուրացնող կրքերի քօղը, այնտեղ Զօլային վերջին գնահատութիւնը տուեց ժամանակակից Ֆրանսիայի ամենաընտիր բանաստեղծական փիլիսոփայական միտքը՝ Անատօլ Ֆրանս— իրան յատուկ հմայիչ ոճով:

«Զօլան, դեռ երիտասարդ օրերից, ասաց Անատօլ Ֆրանս, տիրապետել էր փառքը: Խաղաղ և անուանի, նա վայելում էր իր աշխատանքի պտուղը, երբ կամաւ մի հարուածով ինքն իրան խլեց հանգստից և աշխատանքից, որ նա սիրում էր, կեանքի և անխառն ուրախութիւններից: Մի դազաղի վրայ պէտք է արտասանել խորիմաստ և մաքուր բառեր, պէտք է արտայայտել մեղմութիւն և համբերաշխութիւն: Բայց դուք գիտէք, պարոններ, որ միայն արդարադատութեան և ճշմարտութեան մէջ է հանգիստը: Ես չեմ խօսում փիլիսոփայական ճշմարտութիւնից, որ մեր յաւիտենական վէճերի առարկան է, այլ այն բարոյական ճշմարտութիւնից, որ մենք ամենքս կարող ենք ըմբռնել, որովհետեւ նա յարաբերական է, զգալի, համապատասխան մեր բնութեանը և այնքան մօտիկ մեզ, որ նոյն-խակ մի երեխայ կարող է այն շօշափել... Արդարութեան և ճշմարտութեան համար սկսած պայքարը յիշելով կարող եմ ես լռել մի անմեղի կորուստը խնդրող այն մարդկանց մասին, որոնք նրա փրկութեան մէջ իրանց կորուստն զգալով՝ երկիւղի յուսահատութեամբ նրան նեղում էին... Կարող եմ լռութեան տալ նրանց ստերը, սա կը լինէր լռութեան տալ նրա (Զօլայի) առաքինութիւնը: Կարող եմ ես լռութեան տալ նրանց լուտանքները, նրանց վիրաւորանքները, սա կը լինէր լռութեան տալ նրա (Զօլայի) ստացած վարձատրութիւնը և պատիւները: Կարող եմ ես լռութեան տալ նրանց ամօթը, դա կը լինէր լռութեան տալ նրա փառքը: Ո՛չ, ես կը խօսեմ: Ապա հակիրճ կերպով նկարագրելով Զօլայի կեանքի վերջին տարիներին կա-

պատճառ խոշոր հասարակական գեղջերքը, Անասուլ Ծրանսը շատեանկում է. Այդ նենգաւոր օրերում շատ բարի քաղաքացիներ էլ հաւատ չունէին գէպի հայրենիքի փրկութիւնը, գէպի Ծրանսիայի բարոյական ոյժը... Մէկը, ներկայ բեմի մի կատաղի հակառակորդ, մի անհաշտ ընկերավարական աւուժ էր դառնութեամբ՝ լեթէ այս աստիճանն ապականուած է ներկայ հասարակութիւնը, ապա նրա դարչելի բնկորները չեն կարող նոյն-իսկ ծառայել հիմունք մի նոր հասարակութեան։ Արդարութիւն, պատիւ, միտք, ամեն ինչ թւում էր կորած։

Եւ ամեն ինչ փրկուելոյ Զօլան միայն մի գաղափարն սխալ չէր, որ ջոյց տուեց, նա բացեց գաղափարութիւնը բռնութեան, անշուքների, բոլոր այն ոյժերի, որոնք միարանուած էին ապանելու Ծրանսիայում հասարակական արդարադատութիւնը, հանրապետական իդէան և ազատ միտքը։ Իր արի ձայնը արթնացրեց Ծրանսիան։ Նրա արածի հետեւանքներն անհաշիւ են։

Նրանք, այդ հետեւանքները, այսօր յեղեղոււմ են մի հզոր փառահեղութեամբ և ուժով, նրանք տարածոււմ են անկերջ, և առաջ են բերել հասարակական արդարութեան մի շարժում, որ էլ չի կանգնի։ Նրանից կը ծնուի իրերի մի նոր կարգ հաստատուած աւելի լաւ արդարադատութեան և ամենքի իրաւունքի աւելի խորը գիտակցութեան վրայ։

...Զը խղճանք նրան իր կրած տանջանքների համար... Նախանձներ նրան, որովհետեւ նա պատիւ բերեց իր հայրենիքին մի հսկայական գործով, մի մեծ գործողութեամբ, նախանձներ նրան, իր ճակատագիրը և իր սիրտը նրան պատրաստեցին ամենամեծ բաղժը, նա եղաւ մի արձան մարդկային խղճի։

Անասուլ Ծրանսը իր այս խօսքերով ամբողջ Ծրանսիայի լաւագոյն մտքերի և սրտերի թարգման հանդիսացաւ։ Եւ, երբ մարդ մտածում է, որ այս բոլորը վերաբերում են այն մտադուն, որին մի քանի տարի առաջ համարեաւ ամբողջ Պարիզը, ամբողջ Ծրանսիան մահ էր աղաղակում, ակամայ բռնոււմ է մի սրբազան հիացմունքով գէպի ճշմարտութիւնը և հաւատով գէպի նրա գերագոյն յաղթանակը։ Կեանքի դարչութիւնների, խեղդող իրականութեան մէջ ամեն տեղ և ամեն ժամանակ այդ հաւատը այնպէս սփռիւն է, որ միայն նրա համար Զօլան արժանի է առասպող մարդկութեան խորին երախտագիտութեանը։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ